

І.І. Кукурудза
*академік АЕН України,
м. Черкаси*

РЕФОРМУВАННЯ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ ТА СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ

Одним із завдань ринкових перетворень в Україні було створення умов для становлення і розвитку так званого середнього класу, який, на думку багатьох вчених і політиків, є важливим фактором забезпечення соціально-економічної та політичної стабільності в країнах з розвинутою ринковою економікою. З огляду на це, з початком ринкової трансформації економіки вітчизняні науковці активно включилися в дослідження проблем формування середнього класу і розроблення рекомендацій щодо прискорення його кількісного та якісного зростання. Плідно працювали в цьому напрямі Гошовська В., Мічківська Н., Міщенко М., Попович В. та інші.

Проте, як показує аналіз, формування середнього класу в Україні поки що просувається вкрай повільно та

суперечливо, а тому й виникає потреба у подальшому науковому розробленні проблеми, особливо тих її аспектів, які найменш досліджені. Одним з таких є залежність кількісного та якісного зростання середнього класу від характеру відносин власності і можливості їх економічної реалізації населенням. Як зазначає О. Шнипко, «останнім часом наше суспільство начебто соромиться оцінювати довколишні суспільні події з позицій соціально-класових. Тим часом навіть країни «благополучного Заходу» вдаються до аналізу економічних процесів саме із такою міркою, не боючись звинувачень у неомарксизмі» [9, с.20]. З врахуванням сказаного, можна стверджувати, що тема нашого дослідження є досить актуальною. Її розроблення спрямоване на дослідження впливу рефор-

мованих відносин власності на процес формування середнього класу і розроблення рекомендацій щодо шляхів, способів, методів прискорення цього процесу.

Як відомо, термін «середній клас» увійшов у науковий обіг на початку XIX століття і тривалий час застосовувався до професійних працівників, таких, як адвокати, лікарі, бізнесмени, фермери, кваліфіковані майстри, а також стосовно інших осіб, котрі посідали подібне становище в суспільстві [10, с. 42–43]. На думку відомого американського соціолога російського походження П. Сорокіна, середній клас складається головним чином з найвищої категорії службовців і частково з дрібних підприємців [6, с. 369].

Чимало політиків та дослідників визначають середній клас за такими ознаками, як рівень освіти і кваліфікації, професійно-кваліфікаційний статус, професійна етика, спосіб життя і навіть самоідентифікація. Часто вживаною ознакою середнього класу є лише рівень доходу. Причому джерело доходу до уваги не береться. Це може бути дохід від власного підприємства або від роботи по найму, аби тільки його величина відповідала встановленим розмірам. Скажімо, в 60–70-х роках минулого століття західні вчені та офіційна статистика до середнього класу включали всіх осіб, котрі мали доходи в межах від 10 тис. до 20 тис. доларів [2, с. 43].

Таким чином, можна зробити висновок про те, що при віднесенні тих чи інших груп населення до середнього класу одні автори враховують лише їх відношення до засобів виробництва, інші — лише роль в суспільній організації праці, розмір отримуваного доходу або ж інші, доволі різні, характерні риси. Хоча на нашу думку, більш продуктивним у даному випадку було б користування комплексним підходом до визначення класової належності тих чи інших груп населення. Таким, за визнанням багатьох відомих західних та вітчизняних вчених, є той, яким користувався В. Ленін. Він, як відомо, писав, що «класами називаються великі групи людей, які розрізняються за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням (здебільшого закріпленим і оформленим у законах) до засобів виробництва, за їх роллю в суспільній організації праці, а значить, за способами одержання і розмірами тієї частки суспільного багатства, яка є в їх розпорядженні» [3, с. 14–15].

Все це ми значаємо не для того, щоб з'ясувати, наскільки правильним чи неправильним є вживання терміну «середній клас» до фактично різних соціально-класових груп людей. Це окрема тема дослідження. Нас цікавить інше: як існуючі нині відносини власності впливають на чисельність тих груп людей, які об'єднані категорією «середній клас». Тобто в даному випадку ми абстрагуємося від загальновизнаних наукових критеріїв визначення класової належності і використовуємо категорію «середній клас» як умовну назву для окремих груп людей, котрі належать до різних, інколи навіть діаметрально протилежних класів, але яким притаманні певні спільності некласового характеру.

Першим кроком в напрямі формування середнього класу в Україні було здійснюване в ході ринкових перетворень роздержавлення власності, тобто перетворення державних підприємств у такі, що засновані на недержавних формах власності. При цьому, як на нашу думку, найпомітніший внесок у становлення середнього класу зробила так звана «мала» приватизація, яка охоплювала невеликі підприємства головним чином сфери торгівлі, послуг і про-

маського харчування. Той, хто викупив таке підприємство, незалежно від форми викупу, перетворювався на реального власника засобів виробництва і таким чином за відносинами власності зараховувався до лав середнього класу.

Проте потенційні можливості малої приватизації щодо формування в Україні середнього класу не були сповна реалізовані. Це сталось через те, що сама приватизація фактично проігнорувала інтереси трудящих. Хоча майно державних підприємств продавалось за істотно заниженими цінами, трудяще населення, як правило, не мало достатніх заощаджень для участі у процесі приватизації. Такі нагромадження мали іноземні та вітчизняні тіньові структури і господарська номенклатура. Саме вони, коли відкрито, а коли через підставних осіб, скупили за безцінь приватизаційні сертифікати (а згодом й акції) і стали справжніми господарями роздержавлених підприємств. Зрозуміло, що в таких випадках зростання чисельності середнього класу не відбувалось, оскільки господарська номенклатура і без того вже була його складовою за такими ознаками, як роль у суспільній організації праці та розмір отримуваного доходу.

Поряд з роздержавленням і малою приватизацією в ході ринкових перетворень були створені правові засади для формування нових бізнесових структур як в місті, так і в селі. Скажімо, завдяки прийнятим Законам України «Про власність», «Про підприємництво в Україні» та деяким іншим нормативним актам, тисячі вчорашніх робітників, колгоспників, інженерів, педагогів, працівників культури, військовослужбовців, медиків, котрі в ході ринкових перетворень опинилися на узбіччі суспільного розвитку, взялися облаштовувати свою власну справу. Як наслідок, сьогодні в Україні кількість малих підприємств становить понад 307 тисяч [7, с. 300], а підприємців — фізичних осіб, які є суб'єктами малого і середнього бізнесу, нараховується 2,5 млн. За місцем в системі відносин власності ці останні належать до середнього класу [1, с. 5].

За задумом авторів і прихильників перетворень, потужним чинником становлення вітчизняного середнього класу за відношенням до власності повинна була стати велика приватизація, яка охоплювала великі промислові підприємства і відповідно до Закону «Про господарські товариства» здійснювалась головним чином шляхом перетворення державних підприємств на відкриті акціонерні товариства. І дійсно, внаслідок акціонування мільйони наших співвітчизників стали власниками акцій, тобто формальними співвласниками заводів, фабрик та інших підприємств.

Однак можливості великої приватизації щодо зростання чисельності середнього класу гальмувалися і продовжують гальмуватися особливостями формування акціонерних товариств як закритого, так і відкритого типу. Особливість перетворення державних підприємств на закриті акціонерні товариства полягала головним чином в тому, що при створенні останніх не передбачалось виділення частки державної власності для приватизації за допомогою приватизаційних сертифікатів. З огляду на це багато хто не зміг долучитися до утворюваної колективної форми власності, аби в результаті зміни місця у системі відносин власності змінити свої статусні позиції.

Особливість великої приватизації проявляється в тому, що при створенні відкритих акціонерних товариств контрольний пакет акцій належав або фонду держмайна,

або адміністрації підприємства (формально персоналу, підприємству). Ним, як правило, безконтрольно розпоряджається фонд державного майна при продажу акцій третім особам чи створенні холдингових компаній. За таких умов приватизація призводить до зрощення державного апарату, банків та адміністрації підприємств і перетворення їх у повних господарів цієї власності. Наявні у трудового колективу акції не забезпечують колективного присвоєння та розпорядження засобами виробництва.

Відчутний поштовх формуванню середнього класу за відношенням до засобів виробництва дало реформування аграрних відносин, зокрема розпаювання землі та майна колгоспів і радгоспів, внаслідок чого селяни (в тому числі і сільські пенсіонери) отримали свою частку (пай) землі та майна й одержали право використовувати їх на свій розсуд: передавати в оренду комусь або ж самому створювати фермерське господарство. Якщо станом на перше січня 1990 року в Україні не існувало жодного фермерського господарства, то після прийняття Законів України «Про форми власності на землю», «Про селянське (фермерське) господарство» та деяких інших нормативних актів такі господарства появилися. І в 2006 році їх нараховувалось майже 42,9 тисячі [7, с. 138]. Характерно, що фермери підпадають під категорію середнього класу не тільки за місцем у відносинах власності, а й за роллю в суспільній організації праці.

Щоправда, потенційні можливості формування потужного середнього класу за рахунок зростання чисельності фермерів наше суспільство поки що не реалізувало. Завали цьому чинники як об'єктивного, так суб'єктивного характеру. Скажімо, розвиток підприємництва в аграрній сфері гальмувався порівняно слабкою нормативно-правовою базою, суцільним безгрошів'ям сільськогосподарських підприємств і селян, недоступністю кредитних ресурсів, непомірними податками, дорожнечою засобів виробництва, корупцією та бюрократизмом чиновників тощо.

Належність до середнього класу власників земельних паїв може визначатися не тільки за відносинами власності на землю, а й за способом отримання доходу. Адже в результаті розпаювання землі та її приватизації виникли передумови для привласнення земельної ренти селянами — власниками земельних паїв.

Незважаючи на наявні позитивні тенденції щодо формування середнього класу за місцем у системі відносин власності, зроблений нами аналіз свідчить про те, що ні мала приватизація, ні створення нових малих бізнесових структур, ні корпоратизація та акціонування, ні розпаювання землі і виникнення фермерства не викликали суттєвих зрушень у зростанні чисельності цього соціального прошарку населення. І це притому, що в ролі критерію брались лише формальні відносини власності. Але ж цього, хто б що не говорив, недостатньо. Для того, щоб згадувані нами формальні власники змінили свої статусні позиції, потрібне не формальне, а реальне подолання відчуження працівників від засобів виробництва і виробленого продукту. А для цього слід розвивати не тільки відносини щодо розпорядження і привласнення засобів виробництва, а й відносини розподілу результатів праці у відповідності з реально рівноправним відношенням до спільного багатства.

Важливим напрямом розвитку відносин розподілу результатів праці, здатним забезпечити зростання чи-

сельності та зміцнення позицій вітчизняного середнього класу, має бути раціональне використання економічних форм реалізації колективної власності на акціонерний капітал і приватної власності на землю. Маємо на увазі встановлення гарантованого мінімального обсягу дивіденда власникам акцій і гарантованого мінімального розміру земельної ренти власникам земельних паїв. За величиною дивіденд має бути не менше того відсотка, який банки сплатили б вкладникам за вклади, що дорівнюють номінальній вартості акцій. Такий захід, крім послаблення відчуження працівників від засобів виробництва і виробленого продукту, поклав би край ганебній практиці фактично безплатного користування капіталом рядових акціонерів. Адже понад 90 % акціонерних товариств України з дня заснування не сплачують дивіденди своїм акціонерам зовсім, або ж сплачують по 1–3 гривні на акцію.

Крім того, необхідно забезпечити акціонерам реальну можливість брати участь в управлінні та самоуправлінні в рамках приватних корпорацій. Для цього слід заборонити практику передачі дрібними акціонерами свого права голосу керівникам акціонерного товариства. Замість неї, в разі неможливості зібрати на загальні збори всіх акціонерів, запровадити практику делегування на ці збори представників від кількості акціонерів, визначеної модусом, і передачу їм певної кількості голосів.

Хоча означені нами дії не зачіпали б основних системних засад перехідної економіки, проте вони у порівнянні з нинішньою практикою акціонування могли б більш відчутно вплинути на зростання чисельності середнього класу. Адже існуюча практика акціонування стала лише зручним засобом перерозподілу суспільної власності в інтересах керівників підприємств, різного роду чиновників та тіньовиків. Іншими словами, акціонування не забезпечило населенню ні справедливого характеру привласнення засобів виробництва і виробленого продукту, ні реальної участі в управлінні підприємствами.

Умови, на яких селяни передають свої паї орендарям, також вкрай несправедливі для власників землі. Справа в тому, що землекористувачі сплачують власникам паїв символічну, тобто дуже низьку орендну плату — в середньому 100–120 грн. за один гектар. І це в той час, коли середня вартість одного гектара сільськогосподарських угідь в Україні становить 80–100 тисяч гривень, тобто 15–20 тисяч доларів [2, с. 145].

А це означає, що орендна плата, якби вона була розрахована за прийнятою в усьому світі ринковою методикою, мала б становити не менше 16 тисяч гривень за гектар. Інакше кажучи, повинна була б дорівнювати величині доходу, який можна отримати у вигляді річного процента, якби грошовий капітал, що дорівнює вартості землі, був покладений у банк. Якби орендна плата в Україні розраховувалась за вищезначеною методикою, то навіть при нинішній, встановленій владою вкрай низькій вартості земельних паїв, вона (орендна плата) при виплаті банками 15–20 % річних мала б становити 2–3 тисячі гривень за пай. Встановити справедливу по відношенню до власників земельних паїв орендну плату можна було б і шляхом фіксації тієї частки вирощеного врожаю, що повинна витрачатися на оплату оренди. До речі, у Франції на оплату оренди витрачається 30–35 % врожаю, у Канаді — 40–45 % [2, с. 143], а у нас, за даними Держкомстату, лише 3,4 % [7,

с. 148]. Поки український власник землі в особі селян отримуватиме крихти від доходу, що приносить його земля, доти існуватиме ілюзія власності на землю і про перетворення власників земельних паїв у представників середнього класу доведеться лише мріяти.

Як вже зазначалось, володіння засобами виробництва, земельним паєм чи акціями далеко не завжди є свідченням належності до середнього класу. Усвідомлюючи це, багато хто вважає, що критерієм належності до середнього класу є певний рівень доходу. Причому він може бути різним в країнах з різним рівнем розвитку. Скажімо, у США сьогодні до середнього класу відносять групи населення, в яких середньомісячний дохід на кожного члена сім'ї становить від 3470 до 8000 доларів. В Німеччині для цього достатньо 2000 доларів, в Іспанії та Португалії — 1000, в Греції — 750 доларів. В Україні до середнього класу відносять ті групи населення, в яких на кожного члена сім'ї припадає 300–400 доларів у місяць [4].

Оскільки статистичне спостереження щодо чисельності цієї групи населення в Україні не проводиться, то не існує єдиної думки щодо кількості середнього класу за величиною отриманого доходу. За нашими підрахунками, вищезгаданому критерію відповідає лише 8–9 % українського населення, зайнятого головним чином у сфері фінансової діяльності та державному управлінні [7, с. 356–358, с. 392–398]. Характерно, що за рівнем доходу поза межами українського середнього класу опинилися педагоги, лікарі, науковці, працівники культури, інженери, тобто соціальні групи, які в країнах з розвинутою ринковою економікою становлять значну частку середнього класу.

Основною причиною такого стану, як нам здається, знову ж таки є реформування відносин власності. Роздержавлення і приватизація засобів виробництва вкупі з іншими заходами щодо ринкової трансформації економіки, поперше, призвели до скорочення наповнюваності доходної частини державного бюджету, що зробило неможливим утримання заробітної плати працівників бюджетної сфери на такому рівні, який забезпечував би спосіб життя, характерний для представників середнього класу. За даними Держкомстату, середньомісячна номінальна заробітна плата працівників охорони здоров'я, освіти і культури в 2006 році становила відповідно 658, 806 і 828 гривень [7, с. 392]. По-друге, нові власники, що виникли в результаті роздержавлення і приватизації, як правило, відмовилися від утримання та розвитку соціальної сфери, в тому числі й матеріальної підтримки її працівників. Скажімо, якщо до розпаювання землі неписаним обов'язком керівництва колгоспу чи радгоспу була турбота про належне функціонування в селі закладів освіти, охорони здоров'я, культури, спорту і побутового обслуговування, то після розпаювання вся соціальна інфраструктура кинута напризволяще. Це саме сталося з соціальною інфраструктурою приватизованих підприємств у містах. Як наслідок, спосіб життя та мислення багатьох наших співвітчизників змінився не в напрямі руху до середнього класу. І це в той час, коли потреба в середньому класі «нині така актуальна, що нашій владі слід забути всі пріоритети, щоб кинути потужні сили на одну-єдину проблему. На всебічну і масовану підтримку (фінансову та моральну) національної середньої буржуазії, котра ніяк не зіпнеться на рівні ноги» [8, с. 5].

Щодо визначення належності до середнього класу на основі самоідентифікації, то, як показують соціологічні

дослідження, воно також базується головним чином на такому критерії, як рівень доходу або ж добробуту. До речі, за даними Держкомстату, даючи оцінку своєму добробуту, 20 % опитаних домогосподарств віднесли себе до категорії середнього класу, майже 80 % — до категорії бідних і лише 0,2 % — до категорії заможних [5, с. 9].

Таким чином, важливою складовою політики по формуванню середнього класу має бути зростання добробуту населення. Добробут, як відомо, визначається багатьма економічними, соціальними і політичними факторами, серед яких, оскільки йдеться про добробут найманих працівників та їхніх сімей, найважливішими є такі, як зайнятість і безробіття, рівень доходів і податків, тривалість робочого часу і відпусток, умови праці, правове становище на підприємстві тощо.

Реформування відносин власності зробило помітний вплив на формування середнього класу й за таким критерієм, як рівень освіти. Внаслідок появи потужної мережі приватних вищих навчальних закладів істотно зростала пропозиція освітніх послуг. Причому ці навчальні заклади або їх філіали створювалися не тільки у великих містах, а й на периферії, що, безперечно, робило вищу освіту більш доступною і давало можливість формувати середній клас за означеним критерієм у глибинці.

Але поряд із стрімким зростанням кількості приватних ВНЗ відбувся занепад державних освітніх закладів, викликаний недофінансуванням. Щоб вижити в умовах ринкових перетворень, вони змушені були впроваджувати контрактну систему надання освітніх послуг. Причому у вартість навчання студентів-контрактників включаються не тільки витрати на їхню підготовку, а й ті суми, що недодає держава за навчання студентів-бюджетників. У зв'язку з цим плата за навчання набагато випереджає фінансові можливості населення. Скажімо, якщо середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників у сільському господарстві, охороні здоров'я та освіті у 2006 році становила відповідно 581, 658 і 806 гривень [7, с. 392], то плата за навчання у державних вузах була на рівні 7–9 тисяч гривень за рік. У приватних ВНЗ вона була дещо меншою, але, з огляду на наші зарплати, все ж таки високою. Все це, безумовно, робить вищу освіту менш доступною навіть тоді, коли для її здобуття не треба їхати з рідної домівки. Як наслідок, Україна недопраховується десятків, а можливо, і сотень тисяч осіб середнього класу за рівнем освіти.

Отже, процес формування середнього класу в Україні, як і в будь-якій іншій країні з перехідною економікою має свої власні конкретні виміри, над поліпшенням яких треба працювати нашому суспільству. При цьому воно повинне усвідомлювати, що в перехідних економіках можуть сформуватися два альтернативних типи системи становлення і розвитку середнього класу: народно-демократичний і номенклатурно-капіталістичний. Народно-демократичний тип системи формування середнього класу може мати місце тоді, коли в економіці переважають колективні та державні підприємства, що діють на засадах самоуправління, коли всі представницькі органи формуються на засадах представництва трудових колективів, громадських організацій та інших асоціацій громадян, і коли рівень доходів, що відповідає критерію середнього класу, потенційно можливий у всіх категоріях населення. В такому випадку формування середнього класу виступає як самоформування громадян, як ус-

відомлене бажання індивіда або певної соціальної групи переміститись з однієї статусної позиції на іншу.

Номенклатурно-капіталістичний тип системи формування середнього класу має місце в умовах приватної власності на засоби виробництва олігархічного гатунку, яка є основою усунення трудящих від реальної економічної та політичної влади і забезпечення високих доходів лише певним соціально-класовим групам населення. Ця система орієнтується на формування головним чином таких груп середнього класу, які вірою і правдою служать збереженню влади і примноженню високих доходів олігархічних та номенклатурних структур. А це означає, що вона неспроможна мобілізувати наявний у суспільстві потенціал в ім'я забезпечення сталого соціально-економічного розвитку. Сьогодні є достатньо доказів того, що в Україні при здійсненні роздержавлення і приватизації ставку зроблено на другий тип системи становлення і розвитку середнього класу. Це сталося в результаті застосування особливих способів роздержавлення і приватизації, внаслідок яких в країні склалася не класична приватна власність на засоби виробництва і тим більше не сучасна приватна власність з певними соціальними корекціями, що має місце в розвинутих країнах Заходу, а олігархічно-номенклатурна. Саме через це рівень доходу і добробуту в переважній більшості українського населення не відповідає критерію середнього класу.

З огляду на сказане, національна стратегія формування середнього класу повинна містити заходи, спрямовані передусім на корекцію відносин власності. Про постійну потребу діяти подібним чином свідчить багатовікова історія людства. Як зазначає П. Сорокін, починаючи з УІІ століття до нашої ери, сотні раз в різних суспільствах в різні періоди здійснювалися заходи щодо пом'якшення відчуження населення від засобів виробництва шляхом «соціального вирівнювання» (обмеження землеволодіння для багатих, полегшення бідним сім'ям доступу до громадських земель, перерозподіл прибутків на користь бідних, відміна боргів, прогресивні податки тощо), але з часом економічна диференціація населення відновлювалась і

вимагала нових заходів щодо «соціального вирівнювання» [6, с. 323]. При цьому він солідаризувався з Ф. Вудсом, котрий встановив, що в США доходи найбагатших сімей переважали середні доходи не більш як в 50 раз у ХУІІ столітті, в середині ХУІІІ століття різниця виросла до 300 раз, в середині ХІХ століття — до 600, а в двадцятих роках ХХ століття — в 10–100 тисяч раз [6, с. 322].

Іншими словами, в минулому та сьогодні існує чимало доказів того, що без належної корекції інституту приватної власності заходи щодо формування і розвитку всіх інших ознак середнього класу будуть мало-ефективними. Щодо форм та глибини можливої корекції відносин власності, то про них можна вести мову у подальших дослідженнях.

Література

1. Дацюк Л. Дрібний бізнес в умовах СОТ // Урядовий кур'єр. — 13 травня 2008 р. — С. 5.
2. Кукурудза І. Реформування аграрних відносин в Україні: методи, наслідки, перспективи // Вісник Черкаського національного університету. — Черкаси. — 2007. — Випуск 103. — С. 135–148.
3. Ленін В. І. Повне зібрання творів. — Том 39.
4. Мичковская Н. Статистикой по самооценке (http://times.liga.net/artcles/gs_011762.html).
5. Папієв М Соціальна політика — ключ до демократії // Голос України. — 24 липня 2007 р. — С. 9.
6. Сорокин Питирим. Человек. Цивилизация. Общество. — Москва: Издательство политическая литература. — 1992. — 544 с.
7. Статистичний щорічник України за 2006 рік. — Київ. — Видавництво «Консультант». — 2007. — 552 с.
8. Чирва А. Утопія про середній клас // Урядовий кур'єр. — 17 травня 2008 р. — С. 5.
9. Шнипко О. Прощання з «малиновим піджаком» // Голос України. — 18 серпня 2007 р. — С. 20.
10. «U. S. News and World Report». October 14, 1974, p. 42–43.